

Отже, на середину 90-х рр. XIX ст. частка України в загальноімперському виробництві сільськогосподарських машин становила 70%.

Сільськогосподарські машини в значній кількості реалізовувалися на українських ярмарках, особливо на Півдні. Однак із кінця 1880-х – на початку 90-х років широких масштабів набуває постійна торгівля через мережу комерційних складів сільськогосподарських машин. Деякі з них розташовувалися при машинобудівних підприємствах. У 1890-х рр. лише на Півдні України було 123 торговельних склади сільськогосподарських машин. У другій половині 90-х років щорічний обіг приватних комерційних складів сільськогосподарських машин в українських губерніях становив приблизно 4-5 млн. крб. Проте, склади обслуговували переважно великі закордонні машинобудівні фірми; машини ж вітчизняного виробництва приймалися лише на комісію. Крім того, невеликі місцеві заводи не спроможні були сплачувати за зберігання машин на складах великі суми.

У вказаний період на Лівобережжі та Півдні України розпочали свою діяльність земські склади. Перший з них був відкритий у Золотоніському повіті Полтавської губернії в 1887 р., у 1889 р. відкрилися земські склади в Полтавському і Кременчуцькому повітах, у 1890 р. – у Прилуцькому. У 1892 р. в губернії вже діяло 9 складів. У 90-х роках відкриваються земські склади в Херсонській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській губерніях. Земства могли значно знизити ринкову вартість машин (від 15 до 40%), тому що були оптовим покупцем і мали безпосередній зв'язок як з вітчизняними, так із іноземними підприємствами. Також вони мали можливість продавати знаряддя і машини в кредит, а головне – звільняли споживачів від численних посередників. Тому можемо зазначити, що земські склади відігравали позитивну роль в українській торгівлі сільськогосподарськими машинами [3, 207].

У 1900 р. в Наддніпрянській Україні діяло 65 заводів із виробництва сільськогосподарських машин і знарядь, на яких працювало понад 5,6 тис. робітників і було вироблено продукції майже на 7 млн. крб. [8, 142-147]. У цілому на цей час кількість машинобудівних і металообробних заводів досягає 299, а виробництво їхньої продукції – 57,2 млн. крб. [9, 32].

Таким чином, виробництво сільськогосподарських машин перетворило вже на початок XX ст. Наддніпрянську Україну на осередок сільськогосподарського машинобудування загальноімперського значення. Цьому активно сприяв розвиток металургійної промисловості в Донецькому басейні та Північній Україні.

Т. Довжук І.В. Виробництво сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2001. – Вип. 2.

2. Російський державний історичний архів, м. С.-Петербург (далі - РДА). – Ф.20.- Оп.12. - Спр.51.
3. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во КДУ, 1972.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.2. – К.: Наукова думка, 1962.
5. Сборник сведений по департаменту земледелия и сельской промышленности. – Вып. III. – СПб., 1881.
6. Измайловская Е.И. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – М.: ВСНХ, 1920.
7. Гуров А.В. Открытие нового месторождения

каменного угля в Изюмском уезде // Южно-русский горный листок. - № 69. – С. 649-650.

8. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не обложенным акцизом, за 1900 год / Под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1903.
9. Гуржий І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191с.

А.М. Шевченко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРАРНОЇ КРИЗИ 1881–1896 рр.

Проблема розвитку сільського господарства України в кінці XIX – на початку XX століття завжди привертала увагу як дореволюційних так і сучасних істориків. Актуальним набуло вивчення економічних особливостей окремих регіонів, до яких все частіше звертаються фахівці різного рівня. В наш час, ряд дослідників починає приділяти більше уваги аграрній історії Південної України в XIX ст. Серед них значної уваги набуло дослідження ролі світової аграрної кризи 1875–1896 рр. в перетворенні Південної України на район товарного хліборобства. Зокрема, З. Конішина досліджувала вплив світової кризи на сільськогосподарське виробництво Південної Росії, П. Шацький висвітлює занепад тваринництва внаслідок розвитку зернового виробництва, В. Золотов проаналізував зміни в південноукраїнському господарстві в 1880–1890-х рр. та визначив роль зернового виробництва у піднесенні південноросійської зовнішньої торгівлі. Частково вплив світової кризи на сільське господарство новоросійських губерній досліджено у працях І. Десятнікова, В. Теплицького, Л. Мельника, Я. Бойко та ін.

Оцінюючи стан вивчення даної теми, слід зазначити, що окремі питання потребують подальшого висвітлення. Актуальними залишаються проблеми визначення наслідків аграрної кризи для селянського та поміщицького господарства краю, шляхи виходу з аграрної кризи, які здійснювали землевласники, вивчення умов формування нового центра зернового виробництва в Росії тощо. Виходячи з вище зазначеного, автор статті ставить за мету розкрити наслідки зернової кризи та проаналізувати її роль для сільського господарства Південної України в кінці XIX ст. Об'єкт – аграрна криза 1881–1896 рр., предмет сільське господарство Півдня України за умов аграрної кризи.

В 1880–1890-ті рр. становлення товарного землеробства на Півдні України відбувалося в умовах світової аграрної кризи, яка тривала з перервами з 1875 по 1896 рр. Головною причиною перенасичення зернового ринку став прискорений розвиток капіталізму в сільському господарстві США, Австралії та Канади. Це одразу позначилося на вартості хлібу: якщо у 1876–1880 рр. пуд пшениці в Лондоні коштував 107,8 золотих коп., то в 1886–1890 рр. – 71,5 коп.; в Нью-Йорку, за 1882–1883 рр. вартість пуда пшениці скоротилася з 160 до 124 коп. [1, 52].

У 1881 р. світова криза досягла Росії, що одразу позначилося в падінні експортних цін в хліборобських районах країни до яких традиційно відносився північно-чорноморський регіон. В комерційних

портах, зокрема в Одесі, середня осіння вартість пуда пшениці знизилася з 81,7 золотой коп. у 1876–1880-х рр. до 64 коп. у 1886–1890 рр. [2, 31]. Падіння попиту на зерно примушувало виробників продавати товар за найнижчими цінами. Збереження господарств від розорення вимагало від землевласників збільшення вартості оренди та натуральної ренти. Так, в Таврійській губернії натуральна рента збільшилася з 2 до 4-5 кіп сіна з кожного десятка [3, 137]. За 1870–1888 рр. у Катеринославській губернії орендна плата збільшилася з 2-3,5 крб за дес. на рік до 6 крб; у Херсонській губернії в 1881р. орендна плата піднялася з 2-3 крб за дес. землі до 4,53 крб, Таврійській 0,5-1 крб до 3,37 крб [4, 647]. Збільшення оренди та падіння світових цін на зерно призвели до розорення багатьох селянських господарств: тільки у Єлисаветградському повіті Катеринославської губернії в 1885 р. розорилося 2/3 господарств [3, 147].

Аграрна криза зачепила більшість поміщицьких маєтків, які не зуміли пристосуватися до нових ринкових відносин. За 1859–1888 рр. заборгованість землевласників збільшилася з 6,6 до 8,7 млн крб. Зокрема на Одещині, в 1874–1879 рр. було закладено у банках біля 3000 дворянських маєтків, з яких тільки в 1876 р. з аукціону було продано 167 економій [5, 11].

Зростання збанкрутілих господарств сприяло активізації купівлі-продажу землі. За даними В. Теплицького з 1863 по 1902 рр. на Україні було куплено та продано 25616400 дес. землі. З цієї кількості 11766100 дес. (46 %) приходилося на долю степового району [6, 149]. Більшість дворянських та селянських земель було куплено німцями-колоністами, польськими поміщиками південно-західних губерній та фермерами, які з'явилися внаслідок масової колонізації. Аграрна криза прискорила комерціалізацію сільського землеробства та сприяла утвердженню фермерських господарств, які стали головними постачальниками зерна на зовнішні та внутрішні ринки.

Господарства заможних селян відразу почали відігравати значну роль у виробництві сільськогосподарської продукції. За даними В. Касперова, у 1880-х рр. частка селянської пшениці у валовому зборі цієї культури, у відсотковому відношенні, становила: в Таврійській губернії – 81; в Катеринославській – 59; в Херсонській – 42; Бессарабській – 46 %, тоді як в Київській – лише 32 %, а в Подільській – 42 %, що є значно нижче ніж на Півдні України [7, 7]. Збільшення селянської частки відбулося через зростання посівної площі за рахунок купівлі та частково оренди землі. За період з 1877 по 1905 рр. в землеволодінні селянських господарств удільна частка купленої землі збільшилася з 6,8 до 24,8 %, орендованої з 16,1 до 20,1 % [2, 27]. Загалом, на думку Л. Мельника, на 1905 р. заможні селяни Новоросійських губерній мали у власності 68 % всіх селянських земель в регіоні [8, 208]. Г. Губенко стверджує, що в Таврійській губернії на долю куркульських господарств приходилося 97 % всієї селянської землі; в Херсонській – 98,8 %; в Катеринославській 97,8 %. В середньому, у трьох південноукраїнських губерніях, заможні господарства (47 % всіх селянських хазяйств) володіли 97,8 % селянської землі [9, 39]. За свідченнями В. Постнікова, який розрахував розмір прибуткового селянського господарства (від 16 дес.), в Таврійській губернії тільки

40 % селян не мали господарств потрібного розміру [10, 28]. Загалом, доля середняцьких та куркульських господарств складала 56 % всіх селянських хазяйств, які володіла 98,2 % всієї селянської землі, причому на середняцькі господарства (9 % всієї кількості) припадало лише 1,8 % землі [9, 39]. Зазначені факти доводять: на відміну від інших російських та українських регіонів в південній Україні більше половини селянських господарств мали достатньо великі наділи, що дозволило їм брати активну участь в торговельних операціях.

Висока прибутковість фермерських господарств відбувалася за рахунок низьких витрат на виробництво зерна. Фермерські та поміщицькі господарства на Півдні України, в умовах жорсткої конкуренції з вітчизняними та іноземними виробниками, намагалися збільшити посівні площі та зменшити свої видатки за рахунок сільськогосподарського інвентарю. У Катеринославському повіті, у кінці 1880-х – на поч. 1890-х рр. на кожні 100 господарств куркулів приходилось 151-251 плугів, 35-97 жнивирок, 85-232 сівалок, віялок, молотарок. В малоземельних господарствах також поступово стали впроваджуватися букери та залізні плуги. У Херсонській губернії, особливо в південних повітах, протягом 1880-х рр. у селянських господарствах теж починають застосовуватися букери, кінні молотарки, жатки (хоча збирання хліба все ще здійснювалося вручну). В. Постніков зазначає, що під час його подорожі у 1890 р. Херсонською губернією в селах її північно-східної частини в селах молотарки обмолочували більшу частину хліба. Запровадження машин сприяло зменшенню витрат на робочі руки та зниженню платні з 3 до 1,5 крб [8, 217]. Впровадження сільськогосподарської техніки супроводжувалося зменшенням використання найманої праці. Каховський ринок праці в Таврійській губернії в 1860–1870 рр. збирав до 40 000 робітників, у 1890 – х рр. – не більше 30 тис. чол.

В тенденції до машинізації виробництва південноукраїнські фермери наближалися до англійських, серед яких 68,1 % фермерів мали не більше 2 робочих, а 82 % не більше 4 робітників [11, 69].

Значний вплив на становлення товарного землеробства справили німецькі переселенці. Користуючись пільгами від уряду, вони зосередили в своїх руках велику кількість плодючих земель. Наприкінці 1880-х рр. тільки у Таврійській губернії з 354 тис. дес. купленої землі 271 тис. придбали німці [8, 213]. У порівнянні з німецькими колоністами фермерські господарства українських селян були менше за площею та інвентарем. Типовим для німецького колоніста було господарство з посівною площею 225 дес., де працювало не більше 6 батраків. Інвентар складався з плугу, трьох букерів, п'яти борін, косарки, двох жаток, кінних грабель, віялки, соломорізки, кінної молотарки, що здатна обробляти 700-800 дес. посіву. Зазначені факти підтверджують кращу оснащеність німецьких господарств інвентарем, а звідси і вищу врожайність зернових [8, 214]. Таким чином, господарства німецьких колоністів являли собою значні капіталістичні господарства з високим рівнем машинізації праці.

Позитивним явищем аграрної кризи була капіталізація поміщицьких господарств, які зуміли пристосуватися до нових реалій світового ринку.

Зросла їх роль у збільшенні посівних площ, машинізації господарства та підвищенні виробництва зерна. На Півдні України товарне виробництво характеризується наявністю великих за розміром господарств, що зросли за рахунок селянських та поміщицьких. Деякі з цих землеволодінь досягли значних розмірів: у Таврійській губернії родині німецьких поміщиків Фальц-Фейнів належало 200 тис. дес. землі, графу Мордві нову – 60 тис. дес., поміщику Дурново – 50 тис. дес.; в Херсонській губернії маєтки великого князя Романова, князів Трубецького, Гагаріна, поміщика Сухомлінова відповідно мали 74 тис., 26 тис., 13 тис. та 21 тис. дес. землі; в Катинославщині можемо відзначити маєтки графині Ігнатієвої та колоністів Шредера – 40 тис. дес. Загалом, в південних губерніях 3152 власники, які володіли господарством більше 500 дес. землі, мали 5383852 дес. (72,9% всієї оброблюваної площі) [9, 35]. Наявність великого товарного землеволодіння позитивно позначалася на розвитку торгівлі, надаючи їй оптовий характер, що полегшало закупівлю продукції та її транспортування до ринків збуту.

Зосередивши в своїх руках значну частину посівних земель (в 1890-х рр. в Херсонській губернії з 3,3 млн дес. посіву 1,3 млн належала поміщикам) великі землевласники збільшують застосування сільськогосподарських машин та дешевої робочої сили, остаточно перейшовши на ринкові капіталістичні форми господарювання. У 1890 р. в 526 приватних господарствах Херсонської губернії працювало 35514 робітників, в середньому 67 чоловік на одне господарство. В 1893 р. у 100 великих господарствах Єлисаветградського повіту в середньому 112 працівників на одне господарство [3, 145]. В 1880–1890-ті рр. майже всі економії були повністю забезпечені сільськогосподарським інвентарем. Так, в Катеринославській губернії з 455 приватних господарств 232 (51%) мали власний живий інвентар, 220 (48,3%) мали власний реманент, з яких – 141 (64,5%) користувалися власними машинами; в Херсонській губернії з 242 маєтків 52,8% мали живий інвентар, 48,7% – свій реманент, з них 80,5% – машини; в Таврійській губернії нараховувалося 41 велике приватне господарство, де живий інвентар мали 35 господарств, а 10 – машини. Всього з 738 маєтків 395 (53,5%) мали свій живий інвентар, 379 (51,3%) власний реманент, з яких 246 (64,8%) мали машини. Масове використання машин дозволило поміщикам значно збільшити посів пшениці: у 1880-х рр. в поміщицьких економіях пшеницею засівали 1,1 млн дес. землі, наприкінці 1890-х рр. – 4,34 млн дес. землі [8, 212].

Таким чином, поміщицькі та заможні господарства, які постійно розширювали посіви для вирощування хлібу, потребували зростання посівних площ. В Херсонській, Таврійській, Катеринославській губернії посівна площа зернових збільшилася з 5529 тис. дес. землі в 1883–1887 рр. до 8423 тис. дес. у 1898–1902 рр. У 1881–1893 рр. тільки на надільних землях посівна площа виросла з 4,5 до 6,1 млн дес. [9, 40]. Дослідник З. Конишина стверджує, що зростання посівних в новоросійських губерніях було ще більш значним: з 9964 тис. дес. у 1881 р. до 12583 тис. дес. в 1894 р. і до 13944 тис. дес. в 1899 р., тобто в 1,3 разу. Більшість посівних площ віддавалося під зернові

культури, зокрема пшениці, жита та ячменю, які в 1881 р. займали 92,8% всієї посівної площі [12, 16].

Збільшення посівних відбувалося за рахунок зменшення площі під сінокоси. У Херсонській губернії в 1852 р. землі під сінокіс становила 39,6% придатної землі, у 1899 р. вона зменшилася до 7,1%, в Таврійській губернії за 1870–1901 рр. – сінокошу у 7 разів (з 59,7 до 7,2%). Зменшення сінокісних угідь призвело до скорочення випасу худоби та засіву кормових культур, що негативно позначилося на стані тваринництва південних районів. У 1896 р. дослідник вівчарства Н. Червінський писав: „Хліборобська гарячка за 15–20 років привела до того, що вся місцевість була перетворена на поля, де не можливо виганяти на пасовища овець. Це знищення південно-руського скотарства зерновим експортом”. Підтвердженням цього є загальні дані про зменшення поголів'я овець в Степовій Україні. З 1866 по 1908 рр. поголів'я овець скоротилося у 3,9 разу [4, 646].

Результатом розорювання посівних площ, широкого використання сільськогосподарських машин та найманої праці стає збільшення врожайності зернових культур. У 1860-х рр. з 1 дес. збиралося 18,2 пуда врожаю, в 1883–1887 рр. збір зернових з дес. досяг 29,4 пуда, що стало найвищим показником в імперії. Таким чином, відбулося переміщення центру товарного землеробства з центральних до південних губерній Російської імперії. На початку 1890-х рр. в новоросійських губерніях продовжувала зростати врожайність, яка досягла 43 пудів з дес., а в 1898–1902 рр. – 47 пудів. Порівняно з 1860 рр. врожайність зернових в Південній Україні виросла у 2,56 разу [3, 245].

Важливим показником рівня товарного землеробства є загальні дані про врожайність зернових. За 1860–1880-ті рр. в селянських господарствах врожайність зросла з 52192 тис. до 88514 тис. пудів. Абсолютний показник приросту хліба становив 69,6%. У поміщицьких економіях врожайність була ще вище – з 14910 тис. до 64767 тис. пудів, по відношенню до 1860-х рр. врожай збільшився на 334% [3, 147]. Загальні середньорічні врожаї на новоросійських губерніях в 1883–1887 рр. сягали 146835,1 тис. пудів зерна, у 1894–1898 рр. середньорічні збори хлібів в усьому Степовому краї (з урахуванням Донської області) досягли 428898,5 тис. пудів зерна, тоді як по всій Європейській Росії було зібрано 2166788,3 тис. пудів зерна. Таким чином, на долю Степового краю приходилося біля 20% загальноросійського врожаю. У 1898–1902 рр. середньорічний врожай в Новоросії (без Бессарабії) досяг 314075,7 тис. пудів зерна [2, 15]. Загалом, з 1883–1887 рр. по 1898–1902 рр. середньорічні збори хлібів зросли на 113,9%, тоді як в пореформений період населення регіону зросло на 60%. Таким чином, відбувалося збільшення не тільки валових зборів, але і виробництва його на душу населення, що дозволяло продавати надлишки за кордон. За даними В. Жукова, у 1900 р. в Катеринославській, Херсонській губерніях надлишок складав 10 пудів, в Таврійській – 31 пуд, тоді як в 50 європейських губерніях Росії надлишку взагалі не було, а нестача становила 3,4 пуда. Чистий збір зерна на душу населення за 11 років (1884–1895 рр.) зростає по відношенню до 1883 р. на 39,1% в Херсонській, на 48,9% в Таврійській та на 109,9% в Катеринославській губерніях [13, 215]. Наявність значної кількості

надлишків дозволила південноукраїнським губерніям продавати 60-64 % врожаю за кордон та 30-33 % на внутрішні ринки.

Негативною стороною бурхливого росту товарного хліборобства був засів на одній території тільки зернових культур. Це призводило до виснаження чорнозему та до порушення структури ґрунту. В результаті перевищення норм розпашки порушився водний режим ґрунту, що з роками приводило до посух та неврожаїв. Неврожай на початку 1872–1873 рр. було викликано посухою, що призвело до скорочення вивозу зерна. Посуха 1885 р., неврожаї 1891, 1892 та 1897 рр. знищили майже весь врожай. Навіть царський уряд визнав головними причинами занепаду хліборобства в цей період надмірну розпашку земель, нестачу худоби, зменшення сінокошу, порушення водного балансу регіону. Проте, в умовах міжнародної конкуренції з США та Канадою російський уряд не міг дозволити собі зменшити кількість експорту, навіть через довготривалі неврожаї. В неврожайні роки експорт не тільки не зменшився, а навпаки значно зріс: у 1885 р. з Одеси було вивезено 73 млн пудів зерна, в 1902 р. – 124,5 млн пудів [2, 173]. Торгівля зерном перетворювала південні райони в сировинну базу імперії, які повинні були постійно забезпечувати ринок хлібом.

Світова аграрна криза 1880–1890-х рр. прискорила перетворення південноукраїнських губерній на район товарного хліборобства. Машинізація та капіталізація виробництва позитивно вплинули на збільшення врожайності зернових до 47 пудів з десятини, що стало найвищим показником в Росії. Важливим наслідком зернової спеціалізації регіону стало переміщення центру торгівельного хліборобства з центрально-чорноземного регіону Росії до південно-степових районів України. Негативним наслідком розорювання зернових було виснаження ґрунту та порушення водного балансу, що невдовзі привело до неврожаїв та посух в степових губерніях України.

1. Анушов И.А. *Сельскохозяйственный рынок Бессарабии XIX ст.* – Кишинев, 1981.
2. Золотов В.А. *Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей.* – Ростов-на-Дону.
3. Бойко Я.В. *Заселение Южной Украины 1860–1900: Историко-экономическое исследование.* – Черкассы, 1993.
4. Шацкий П.А. *Перемещение центра торгового скотоводства с России на территорию Предкавказья // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* – Кишинев, 1966.
5. Загоруйко В.А. *По страницам Одессы и Одесщины (1861–1895).* – Одесса, 1960.
6. Теплицький В.П. *Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті рр. XIX ст.).* – К., 1959.
7. Касперов В. *Очерк южной хлебной торговли в связи с вопросом об элеваторах.* – СПб., 1889.
8. Мельник Л.Г. *Технічний переворот на Україні у XIX ст.* – К., 1972.
9. Губенко Г.Н. *Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве на юге Украины.* К., 1976.
10. Постников В.Е. *Южнорусское крестьянское хозяйство.* – М., 1891.
11. Ленин В.И. *Развитие капитализма в России.* – М., 1979.
12. Концишина З.П. *Влияние мирового аграрного кризиса конца XIX ст. на сельскохозяйственное производство Южной России: Автореф. дисс. канд. ист. наук.* – Ростов-на-Дону, 1991.
13. Жуков В.И. *Города Бессарабии 1861–1900 (социально-экономический очерк).* – Кишинев, 1961.

І.В. Десятніков

ЗАРОБІТНА ПЛАТА НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Однією з визначальних рис умов найму-продажу робочої сили в усіх галузях економіки є рівень заробітної плати найманих робітників. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. цей аспект набув особливої актуальності у сільському господарстві України, де після селянської реформи 1861 р. широкого поширення знайшло застосування найманої робочої сили. За умов складного соціально-економічного становища українського селянства цього періоду розмір заробітної плати став не стільки економічною, скільки соціальною проблемою села. Питання оплати праці сільськогосподарських робітників є не менш актуальним і сьогодні. Оскільки від того, наскільки будуть задоволені потреби безпосереднього виробника, залежить добробут та соціальна злагода у державі. Тому вивчення періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., що має багато спільних рис із сьогоденням, є актуальним задля уникнення промахунків при ринкових перетвореннях у аграрному секторі.

Питання заробітної плати найманих робітників у поміщицьких господарствах як найбільших виробників сільськогосподарської продукції привертало велику увагу сучасників. Тогочасні економісти (М.Ф. Анненський [1-2], Я.Я. Полферов [3], М.Ф. Шаховський [4-5] та інші) досліджували динаміку коливання реальної та номінальної заробітної плати наймитів. У 20-ті роки активізація вивчення теми заробітної плати сільськогосподарських наймитів була значною мірою викликана відновленням найму-продажу робочої сили у роки непу. Головна увага тогочасних дослідників (І.Г. Дроздова [6], А.В. Шестакова [7], М.О. Дубенецького [8], С.Г. Струмиліна [9] та інших) зосереджувалась переважно на співставленні номінальної та реальної зарплати та її порівнянні з існуючими у їхній час. У повоєнний період радянською історіографією заробітна плата сільськогосподарських робітників вивчалася як складова економічної характеристики поміщицьких господарств [10-12]. Значна увага при цьому зверталася на соціальні наслідки низького рівня оплати праці наймитів. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, не відкидаючи минулих напрацювань, необхідно систематизувати дані щодо заробітної плати робітників поміщицьких господарств кінця ХІХ – початку ХХ ст., неупереджено проаналізувати її реальну величину. З'ясування цих питань і є статті. Об'єкт – відносини найму-продажу в українському селі у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., предмет – заробітна плата найманих робітників.

Для селянських та поміщицьких господарств, що використовували найману робочу силу, були притаманними як грошова, так і натуральна форми оплати праці. Крім Чернігівської губернії, в Україні грошова форма оплати праці переважала натуральну [1, Картограма II]. Розмір заробітної плати сільськогосподарських робітників значно різнився залежно від місцевості, виду виконуваних робіт, строку найму, статі та віку робітника.

За умов стихійності ринку праці у сільському господарстві, розмір заробітної плати визначався перш